

พลังชุมชน: การจัดการป่าชุมชนที่ยั่งยืน และเป็นธรรม

อุ้นเรื่อน เล็กน้อย¹

¹ นักวิจัย สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ความนำ

ถึงแม้ว่าแนวทางหลักของการจัดการป่าไม้แผนใหม่จะยอมรับแนวคิดที่ว่า “คนสามารถอยู่ร่วมกับป่าได้” ก็ตาม แต่ในบางครั้งก็มีคำถามที่ยังคงต้องการคำตอบในเชิงประจักษ์ว่า “คนสามารถอยู่ร่วมกับป่าโดยไม่ทำลายป่าได้จริงหรือ?” หรือ “ชุมชนท้องถิ่นที่อยู่ในพื้นที่ป่านั้น มีความสามารถในการจัดการป่าได้จริงหรือ?” คำถามเหล่านี้ล้วนบ่งบอกความไม่ไว้วางใจต่อศักยภาพของชุมชนในการจัดการป่าไม้ ซึ่งสภาพการณ์ในลักษณะเช่นนี้ย่อมส่งผลโดยตรงต่อแนวนโยบายของรัฐที่จะส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ดังนั้นบทความชิ้นนี้จึงเขียนขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์หลัก 2 ประการ คือ 1) เพื่อที่จะตอบคำถามข้างต้นและยืนยันให้เห็นถึงพลังของชุมชนที่สามารถดำเนินการจัดการผืนป่าใกล้บ้านได้เป็นอย่างดีและ 2) เพื่อขับเคลื่อนให้การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในแนวนโยบายรัฐมีความเป็นรูปธรรมมากขึ้น โดยคำตอบที่จะเสนอต่อไปนี้อยู่บนพื้นฐานของข้อมูลส่วนหนึ่งจากผลงานวิจัยเรื่อง “Organizing of Social Capital for Community-Based Watershed and Environmental Management” ที่จะนำเสนอให้เห็นถึงความสามารถของชุมชนที่ขอเรียกว่าเป็น “ชุมชนต้นแบบ” สองแห่งที่สามารถจัดการผืนป่าใกล้บ้านได้อย่างดี โดยพิจารณาได้จากดัชนีทางนิเวศวิทยาที่สะท้อนถึงความสมบูรณ์ของป่าและคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นของสมาชิกชุมชน เมื่อเปรียบเทียบกับจากก่อนและหลังการดำเนินกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน

ชุมชนร่วมโพธิ์ทอง: พลิกฟื้นผืนป่าจากการสร้างศรัทธาต่อกันและกัน ชุมชนต้นแบบที่ 1

สภาพการณ์ของหมู่บ้านป่าไม้ “ร่วมโพธิ์ทอง”

บ้านร่วมโพธิ์ทองถูกจัดสรรให้อยู่ในโครงการปรับปรุงป่าสงวนแห่งชาติในรูปแบบหมู่บ้านป่าไม้ (โครงการแควระบบสียัด)² โดยชาวบ้านที่อพยพออกมาจากป่าจะได้รับการจัดสรรพื้นที่ทำกินครัวเรือนละ 14 ไร่ และพื้นที่พักอาศัยครัวเรือนละ 1 ไร่ โดยให้กรรมสิทธิ์ในการทำกินและสืบทอดมรดกแก่ทายาท แต่ไม่อนุญาตให้ซื้อขาย (มีใบเสียภาษี (ภ.บ.ท 5) โดยในระหว่างการดำเนินการจัดสรรที่ดินดังกล่าวนี้มีปัญหามากมาย เช่น การสำรวจที่ตกหล่น การอ้างและมาขอรับสิทธิ์จากบุคคลภายนอก การที่ไม่สามารถตกลงกับเจ้าของที่ดินเดิมเพื่อขอแบ่งพื้นที่ทำกิน ในขณะที่เดียวกันพื้นที่รองรับใหม่นี้ก็ยังไม่มียุทธศาสตร์รูปโฉม ชาวบ้านไม่สามารถทำกินได้บนที่ดินที่ได้รับการจัดสรร จากสภาพการณ์ข้างต้นทำให้ชุมชนในพื้นที่ใหม่มีความขัดแย้งกันสูงมากเพราะชุมชนไม่ได้รวมตัวกันแบบธรรมชาติ ระบบเครือญาติมีน้อยมาก มีแต่การเอาวัดเอาเปรียบ เอาตัวรอด จึงก่อให้เกิดการชุมนุมประท้วงต่อต้านแนวนโยบายรัฐดังกล่าวอย่างยืดเยื้อ เรียกได้ว่าในขณะนั้นสมาชิกชุมชนต่างรับรู้ถึงความมั่นคงในชีวิตถูกคุกคามอย่างมาก

² หมู่บ้านป่าไม้เกิดขึ้นตามแนวนโยบายของรัฐที่ต้องการแก้ปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการอพยพชาวบ้านออกมาจากพื้นที่ป่าอนุรักษ์ โดยการจัดสรรที่ทำกินให้กับชาวบ้านที่อยู่อาศัยในเขตป่าสงวนที่เสื่อมโทรม

จุดประกายสีเขียว

จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2539 ศุภณีย์ฝักอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิกได้เข้าไปศึกษาวิจัยเรื่องการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนซึ่งได้พาตัวแทนชาวบ้านไปศึกษาดูงานเรื่องการพัฒนาชุมชน โดยมีประเด็นเรื่องวนเกษตรของพ่อประคองและป่าชุมชนบ้านท่าวังไพร จังหวัดนครราชสีมา เป็นเชื้อในการจุดประกายแนวคิดเรื่องการดูแลรักษาป่าไม้แก่ชาวบ้าน ผลปรากฏว่าชาวบ้านร่วมโพธิ์ทองสนใจเรื่องป่าชุมชนเพราะใกล้บ้าน มีผืนป่าที่ขาดการดูแล ถือเป็นจุดเริ่มต้นของกิจกรรมการจัดการป่าของชุมชนในระยะต่อมา

จากความไว้นื้อเชื่อใจต่อกัน ...สู่ผืนป่าสีเขียว

จากสภาพชุมชนเกิดใหม่ที่ถูกละเลยพยายออกมาจากป่า มีการแบ่งเป็นคุ่มเป็นกลุ่มและมีความแตกแยกขัดแย้ง สมาชิกชุมชนขาดความไว้นื้อเชื่อใจระหว่างกันโดยเฉพาะกับคนต่างกลุ่มต่างคุ่ม ดังนั้นกิจกรรมเริ่มแรกของการดำเนินงานจัดการป่าชุมชนจึงเป็นกิจกรรมการสร้างความไว้นื้อเชื่อใจซึ่งกันและกัน โดยใช้ผู้นำคุ่มเป็นกลไกในการเชื่อมประสานความไว้นื้อเชื่อใจระหว่างกลุ่มระหว่างคุ่ม ซึ่งในที่สุดแล้วชุมชนก็สามารถเปิดประตูของการทำงานร่วมกันได้

จากความไว้นื้อเชื่อใจซึ่งกันและกันนี้นำมาสู่ความสามัคคีความเป็นปึกแผ่นของชุมชนบนฐานความคิด “ความเป็นชุมชนเดียวกันและคนบ้านเดียวกัน” ที่ได้สร้างให้เป็นพลังแห่งความร่วมมือร่วมใจต่อการดำเนินกิจกรรมจัดการป่าชุมชนได้อย่างเข้มแข็งในระยะต่อมา

กิจกรรมการสร้างความไว้นื้อเชื่อใจในการทำงานร่วมกันและสร้างความเข้าใจในหลักการแนวทางการจัดการป่าชุมชนนี้ได้ดำเนินการไปอย่าง

ต่อเนื่อง นอกเหนือจากการพูดคุยกันอย่างไม่เป็นทางการแล้ว ชุมชนยังได้จัดให้มีการประชุมเพื่อแลกเปลี่ยนวิพากษ์วิจารณ์ต่อแนวทางการทำงานร่วมกันอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งก็ไม่จำกัดแต่เพียงเฉพาะสมาชิกของชุมชนเท่านั้นชุมชนยังแสวงหาความร่วมมือจากเจ้าหน้าที่รัฐในพื้นที่ด้วยเช่น หน่วยทหารพรานกรมป่าไม้และโรงเรียน ซึ่งในทุกวันที่ 5 ของเดือนหอประชุมโรงเรียนจะถูกใช้ให้เป็นเวทีประชาคมของหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังคงมีเวทีเล็กๆ ที่เกิดขึ้นเป็นประจำอย่างสม่ำเสมอ ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนอย่างต่อเนื่อง

ประเด็นจากการพูดคุยแลกเปลี่ยนผ่านเวทีต่างๆ ในชุมชนได้ถูกยกระดับให้กลายเป็นแนวคิดแนวปฏิบัติสำหรับการจัดการป่าไม้ของชุมชน กอปรกับจิตสำนึกที่พร้าบอกว่า “ตน คือ คนป่า” จึงรับรู้ความหมายและคุณค่าของการอนุรักษ์ป่าได้อย่างลึกซึ้ง ซึ่งในที่สุดแล้วความรู้สึกจากภายในกับกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นได้หล่อหลอมให้เกิดแนวคิดและแนวปฏิบัติเพื่อการอนุรักษ์ป่าไม้ใกล้บ้านขึ้นและได้กลายเป็น “วิถีแห่งชุมชน” หรือ “บรรทัดฐานของชุมชน” ที่สมาชิกทุกคนต้องถือปฏิบัติปฏิสัมพันธ์ของชุมชนกับผืนป่าแบบเดิมที่เน้นการใช้ประโยชน์เป็นหลัก ได้เปลี่ยนมาเป็นการให้ความสำคัญต่อแนวคิดของการอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูลระหว่างคนกับผืนป่า

ในที่สุดชุมชนจึงมีมติร่วมกันที่จะดำเนินกิจกรรมการจัดการป่าชุมชนและก็ได้จัดพิธีทอดผ้าป่าชุมชน ทำแนวกันไฟประจำปี ซึ่งสมาชิกทุกครัวเรือนได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางทั้งในส่วนของ การร่วมคิด ร่วมวางแผนร่วมตัดสินใจและปฏิบัติกิจกรรม โดยในตลอดกระบวนการของการจัดการป่าชุมชนนี้ได้ส่งต่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารต่างๆ เกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชนในหลากหลายมิติทั้งจากภายในชุมชนเองและกับเครือข่ายจากภายนอกชุมชน

จากแนวปฏิบัติที่เข้มแข็งและจริงจัง ส่งผลให้ชุมชนได้รับการอนุญาตให้จัดตั้ง “ป่าชุมชน” ขึ้น ซึ่งหมายความว่าชุมชนมีช่องทางมีสิทธิตามกฎหมายในการดูแลจัดการผืนป่าใกล้บ้านได้ ในกรณีนี้ชุมชนจึงได้จัดตั้ง “คณะกรรมการป่าชุมชน” ขึ้นเพื่อรับหน้าที่ดำเนินงานและแปลงผลการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่างๆ ให้กลายเป็นแผนปฏิบัติการที่เป็นรูปธรรม

ผลงานชิ้นโบว์แดง ลักษณะทางนิเวศวิทยาผืนป่าใกล้บ้าน

ช่วงก่อนปี พ.ศ. 2539 เป็นช่วงเวลาที่ชุมชนยังไม่ได้ดำเนินกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน ดังนั้นสภาพป่าในช่วงเวลาขณะนั้นจึงเป็นป่าหุบผาคาที่แห้งแล้งและไม่มีไม้ใหญ่ เรียกได้ว่าสภาพป่ามีความเสื่อมโทรมอย่างมาก ต่อมาเมื่อได้มีการดำเนินกิจกรรมการจัดการป่าชุมชนแล้วพบว่าผืนป่ามีลักษณะทางนิเวศวิทยาที่คล้ายป่าเบญจพรรณ (Mixed Deciduous Forest) มีลักษณะเป็นป่าที่ค่อนข้างหนาแน่นไปด้วยไม้ขนาดกลางและลูกไม้ที่เกิดจากการทดแทนของสังคมไม้ขนาดกลางและขนาดเล็กที่กำลังฟื้นตัวจากที่เคยเป็นพื้นที่โล่งว่างเปล่า

ดัชนีทางนิเวศวิทยา (Ecological index) ที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะทางนิเวศของป่าที่สมบูรณ์ขึ้นจากอดีต ได้แก่

1. ชนิด (Species Diversity): พบว่ามีชนิดไม้ไม่น้อยกว่า 73 ชนิด ความหลากหลายของชนิดพันธุ์ถือว่าค่อนข้างมาก และมีความแตกต่างอย่างมากเมื่อเปรียบเทียบระหว่างก่อนและหลังจากที่ชุมชนได้ดำเนินกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน

2. ปริมาณ (Numbers): พบว่า มีจำนวนไม้ขนาดใหญ่ที่ค่อนข้างน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับไม้หนุ่มและลูกไม้³ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงกิจกรรมการจัดการชุมชนที่ได้มีการปลูกกล้าไม้เพิ่มเติมขึ้นในพื้นที่จำนวนมาก

3. สัดส่วนและการกระจาย (Proportions and Distributions): พบว่า ชนิดไม้ที่สำรวจพบคล้ายคลึงกัน ไม้ที่มีความเด่น (Relative Dominance) และดัชนีความสำคัญ (Importance Value Index: IVI)⁴ มากที่สุดจะเป็นไม้ที่มีคุณภาพต่ำและใช้ประโยชน์เนื้อไม้ได้น้อย⁵ เช่น ไม้ทองหลางป่า (*Erythrina subumbrans* (Hassk.) Merr) ไม้ช้อย (*Streblus asper* Lour.) ซึ่งสะท้อนว่าการปลูกกล้าไม้เพิ่มเข้าไปในพื้นที่มีวัตถุประสงค์

³ ความหนาแน่นเฉลี่ย (Tree density) ของไม้ใหญ่ ลูกไม้ กกล้าไม้ และไม้ มีดังนี้
ไม้ใหญ่ : ขนาดความโต (10-30 ซม.) มีค่าความหนาแน่นเท่ากับ 225 ต้น/เฮกแตร์
ขนาดความโต (30-60 ซม.) มีค่าความหนาแน่นเท่ากับ 23 ต้น/เฮกแตร์
ขนาดความโต (>60 ซม.) มีค่าความหนาแน่นเท่ากับ 4 ต้น/เฮกแตร์
รวม มีค่าความหนาแน่นเท่ากับ 282 ต้น/เฮกแตร์
ไม้หนุ่ม มีค่าความหนาแน่นเท่ากับ 5,067 ต้น/เฮกแตร์
กล้าไม้ มีค่าความหนาแน่นเท่ากับ 45,625 ต้น/เฮกแตร์
ไม้ มีค่าความหนาแน่นเท่ากับ 20 ต้น/เฮกแตร์

ที่มา: การสำรวจภาคสนาม, มีนาคม 2550.

⁴ ไม้ที่มีความเด่น (Relative Dominance) และดัชนีความสำคัญ (Importance Value Index: IVI) มากที่สุด 5 อันดับแรก ได้แก่

1. ทองหลางป่า (*Erythrina subumbrans* (Hassk.) Merr) มีค่าความเด่น 16.23 %
2. ช้อย (*Streblus asper* Lour.) มีค่าความเด่น 13.08 %
3. อินทรีตติ (*Lagerstroemia loudonii* Teijsm. & Binn.) มีค่าความเด่น 7.49%
4. ประดู่ (*Pterocarpus macrocarpus* Kurz) มีค่าความเด่น 7.00%
5. ตะแบกทราย (*Terminalia dafeuillana* Pierre ex Laness) มีค่าความเด่น 5.72%

⁵ ปริมาตรไม้เฉลี่ย (Average wood volume) จำแนกตามชั้นคุณภาพไม้ (TQ)
ไม้ชั้นที่ 1 TQ1.1 และ 1.2 มีปริมาตรไม้เฉลี่ยเท่ากับ 41.1344 ลบ³/เฮกแตร์
ไม้ชั้นที่ 2 TQ 2 มีปริมาตรไม้เฉลี่ยเท่ากับ 7.5395 ลบ³/เฮกแตร์
ไม้ชั้นที่ 3 TQ1.3 และ 3 มีปริมาตรไม้เฉลี่ยเท่ากับ 7.5186 ลบ³/เฮกแตร์ รวม 56.1925 ลบ³/เฮกแตร์

ที่มา: การสำรวจภาคสนาม, มีนาคม 2550.

เพื่อการเพิ่มปริมาณต้นไม้เป็นสำคัญโดยไม่ได้มุ่งหวังการใช้ประโยชน์ทางด้านเนื้อไม้

ผลตอบแทนจากป่า...เพิ่มคุณภาพชีวิต

เมื่อผืนป่าใกล้บ้านมีความอุดมสมบูรณ์มากขึ้นแล้ว และได้กลายเป็นแหล่งผลิต (Ecosystem Services) ปัจจัยที่สำคัญต่อคุณภาพชีวิต (Human well-being) ในลักษณะดังนี้

“น้ำ” จากบ่อน้ำตื้นที่มีน้ำตลอดปี

“อาหาร” จากผักหวาน เห็ดป่า มันป่าที่มีมากขึ้นในผืนป่า

“ยา” จากสมุนไพรในผืนป่า

“เชื้อเพลิง” จากไม้ล้ม (Dead tree)

“ไม้ก่อสร้าง” จากไม้ล้ม ซึ่งนำมาใช้เฉพาะเพื่อกิจกรรมสาธารณะ โดยซ่อมแซมอาคารเรียน วัด

“สุนทรียภาพ” จากการสันทนาการ (Recreation) เช่นการส่องสัตว์ในตอนกลางคืนโดยเฉพาะกระทิง

“รายได้เสริม” จากการทำไม้กวาด การขายผักหวานและให้บริการแหล่งศึกษาดูงาน

ชุมชนเขาพระพุทธรูปน้อย: พลังจากความสามัคคี ชุมชนต้นแบบที่ 2

เขาพระพุทธรูปน้อย “ท่ามกลางการสัมปทาน”

แรงกดดันจากยุคสัมปทานในช่วงปี พ.ศ. 2526 ที่มีบริษัทเข้ามาขอสัมปทานภูเขาพระพุทธรูปน้อยจากสภาตำบลสองคอน คณะกรรมการสภาตำบลโดยกำนันสมควร โมงนาที (กำนันหนู) ประธานสภาตำบลในขณะนั้นมีมติไม่อนุญาตให้มีการสัมปทานถึงแม้จะมีความพยายามในการเสนอค่าตอบแทนจำนวน 10-12 ล้านบาท (มูลค่าในขณะนั้น) เพื่อขอแลกกับการให้อนุญาตสัมปทาน ซึ่งการตัดสินใจของกำนันหนูในครั้งนั้นถือเป็นการจุด “พลัง” ให้แก่ชุมชนในการร่วมมือกันที่จะอนุรักษ์ภูเขาหินปูนแห่งนี้ไว้

เขาพระพุทธรูปน้อย “ท่ามกลางการตัดดวงผลประโยชน์จากชาวบ้าน”

นอกเหนือจากการต่อสู้กับแรงกดดันจากภายนอกแล้วเขาพระพุทธรูปน้อยยังถูกตัดวงใช้ประโยชน์อย่างหนักจากชาวบ้านโดยรอบด้วยเช่นกัน เพราะชาวบ้านยังคงมีอาชีพเก็บของป่าขายโดยเฉพาะการล้อมต้นไม้ที่มีความสวยงามไปขาย เช่น ต้นปรอง มะพร้าวสีดา จันทร์แดงและจันทร์ผา ทำให้ทรัพยากรบนภูเขาแห่งนี้ถูกทำลายอย่างหนัก เรียกได้ว่า ชาวบ้านเน้นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพียงอย่างเดียว เช่น ตัดต้นไม้เพียงแต่ต้องการผลไม้ หรือเผาป่าเพียงแต่ต้องการฟืนและน้ำฟืน เป็นต้น

จุดเปลี่ยนสำคัญ

จุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้เกิดพลังความร่วมมือในการดูแลภูเขาแห่งนี้ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากกรณีตัวอย่างของนายสะอาด จันทพรหมณ์ อดีตนักหา

ของป่า เขาจะเริ่มงานโดยขุดต้นไม้ เช่น ต้นปรง มะพร้าวสีดา จันทน์แดงและจันทน์ผา ไปเสนอขายตามสนามกอล์ฟหรือโรงแรม สำหรับเหตุการณ์สำคัญที่ทำให้นายสะอาดต้องเลิกทำอาชีพนี้ คือ เขาได้เตรียมการที่จะลื้อมต้นปรงขนาดใหญ่ และเสนอขายในราคาที่สูงถึง 1 ล้านบาท แต่ผู้ซื้อต่อรองราคาที 8 แสนบาท ทำให้ตกลงกันไม่ได้ ผู้ซื้อจึงตัดสินใจที่จะมาดูของจริงก่อน แต่ทว่าในระหว่างการซื้อขายมาดูต้นปรงของจริงนี้ได้เกิดอุบัติเหตุขึ้นทำให้การเดินทางต้องล้มเลิกไปและกลายเป็นที่โจษจันของชาวบ้าน ซึ่งบางส่วนก็เชื่อว่าเป็นเพราะความศักดิ์สิทธิ์ของหลวงพ่อบุญ (พระพุทธรูปในถ้ำบนภูเขาพระพุทธรูปน้อย) ที่ทำให้การซื้อขายดังกล่าวไม่เกิดขึ้น เหตุการณ์นี้จึงเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้นายสะอาดเลิกอาชีพนี้และได้กลายมาเป็นแนวร่วมคนสำคัญในการรณรงค์การดำเนินกิจกรรมอนุรักษ์ภูเขานี้

รวมพลังเป็นหนึ่ง เพื่อป่า...เพื่อน้ำ

เขาพระพุทธรูปน้อยแห่งนี้ตั้งอยู่ตรงกลางและรายล้อมด้วยสี่หมู่บ้านจากสองตำบลของอำเภอแก่งคอย ซึ่งโดยปกติทั่วไปแล้วถือว่าเป็นความยากลำบากอย่างยิ่งที่จะกระตุ้นให้สมาชิกจากหลายหมู่บ้านได้รวมตัวกันเพื่อดำเนินกิจกรรมส่วนรวมต่างๆ หากแต่ตรงกันข้ามกับสี่หมู่บ้านนี้ที่สามารถรวมตัวกันด้วยดี ทั้งนี้เพราะสมาชิกส่วนใหญ่เป็นลูกหลานที่แตกกอออกมาจึงเป็นชุมชนที่มีความเป็นเครือญาติสูง มีความสามัคคีและเป็นปึกแผ่นที่เข้มแข็ง ซึ่งเป็นต้นทางก่อกำเนิดพลังสร้างสรรค์ของชุมชนในการดำเนินกิจกรรมสาธารณะต่างๆ ร่วมกัน

รูปแบบการจัดการป่าของชุมชน

กิจกรรมแรกๆ ของการดำเนินงานป่าชุมชน ในช่วงปี พ.ศ. 2545 คือ การหาแนวร่วมเพื่อสร้างพลังแห่งความร่วมมือ ซึ่งในที่สุดก็ได้นายสะอาด

จันพราหมณ์ มาเป็นแนวร่วมสำคัญที่จะเป็นกรณีตัวอย่างของบุคคลที่ได้ปรับเปลี่ยนบทบาทในเชิงทำลายมาเป็นการอนุรักษ์และดูแล จากนั้นจึงเป็นการสร้างความรู้ความเข้าใจให้กับสมาชิกชุมชนอย่างกว้างขวาง โดยจัดให้มีการประชุมอย่างกว้างขวางและสม่ำเสมอเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนประสบการณ์และข้อมูลต่างๆ รวมถึงได้ประสานความร่วมมือกับหลายๆ ฝ่ายในพื้นที่ทั้งหน่วยงานของกรมป่าไม้ โรงเรียน องค์การบริหารส่วนตำบล และภาคเอกชน

กิจกรรมต่อมาคือ การสอดแทรกแนวคิดการอนุรักษ์ ผ่านกลไก “บวร: บ้าน วัด โรงเรียน” จนในที่สุดชาวบ้านจึงมีมติร่วมกันที่จะดำเนินกิจกรรมการจัดการป่าชุมชนขึ้น

ในการออกสำรวจพื้นที่เพื่อจัดตั้งป่าชุมชน คณะสำรวจพบว่า มีต้นประดู่ (Cycus Tansachana) ต้นจันทน์ผา (Dracaena lourieri Gagnep) ต้นจันทน์แดง (Dracaena sp) ต้นมะยมผาหรือขี้เหล็กฤๅษี (Glochidion coconeum Muell. Arg.) เลียงผา (Capricornis sumatraensis) นกจิ้งตัว พันธุ์เขาคินปูลู่ประดู่ (Napothena crispifrons calcicola) รวมถึงตะขาบน้ำหรือแมงกระดานโมงนาที (Stenasellus mongnatei, sp.nov.) ที่ได้รับการยืนยันว่าเป็นสัตว์ที่เพิ่งค้นพบที่นี่เป็นที่แรกถือว่าเป็นสายพันธุ์ใหม่ ซึ่งความโดดเด่นนี้เองที่จุดประกายให้ชาวบ้านเกิดความตั้งอกตั้งใจและยึดมั่นในบรรทัดฐานของชุมชนที่จะอนุรักษ์ภูเขานี้ไว้ ซึ่งถือเป็นการเติมพลังแห่งการอนุรักษ์ขึ้นในใจอีกกระลอก ในที่สุดชุมชนก็ได้ปรับเปลี่ยนท่าทีต่อการอยู่ร่วมกันกับทรัพยากรธรรมชาติแบบที่เน้นการตัดวงเอาผลประโยชน์แต่เพียงอย่างเดียวมาเป็นการให้ความสำคัญกับแนวคิด “ป่าพึ่งคน คนพึ่งป่า” เพื่อเอื้อประโยชน์ของการดำรงอยู่ของทั้งสองฝ่าย ต่อมาชุมชนก็ได้รับการอนุญาต

ให้จัดตั้งป่าชุมชนขึ้น ภายใต้ชื่อ “ศูนย์ป่าชุมชนเขาพระพุทธรูปน้อย” และมี “คณะกรรมการป่าชุมชน” รับผิดชอบในการดำเนินงาน

ผลสำเร็จ..จากป่าสู่...น้ำ

ภายหลังการดำเนินงานกิจกรรมป่าชุมชน ลักษณะทางนิเวศวิทยาป่าไม้ของ “ป่าชุมชนเขาพระพุทธรูปน้อย” มีสภาพป่าเป็นสังคมพืชแบบทนแสง ทนแล้ง มีพืชพันธุ์ขึ้นกระจัดกระจายเป็นกลุ่มๆ ตามระดับความสูง โดยพืชพันธุ์ที่ขึ้นในส่วนมากจะขึ้นที่เชิงเขา หุบเขา ตีนเขา เพราะพื้นที่มีสภาพเป็นดินที่พืชสามารถยึดเกาะได้ ส่วนตามเขาหินปูนที่ระดับความสูงมากขึ้นจนถึงยอดเขาจะเป็นพืชที่ทนแล้งได้ดี ซึ่งนับว่ายังคงเป็นสภาพป่าต้นน้ำที่ให้ผลผลิต “น้ำ” แก่ชุมชนได้ โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับภูเขาหินปูนในบริเวณโดยรอบที่ล้วนกลายเป็นแหล่งผลิตปูนซีเมนต์และวัตถุดิบอื่นๆ ที่สำคัญให้แก่โรงงานอุตสาหกรรมไปเกือบหมดแล้ว

ดัชนีทางนิเวศวิทยา (Ecological index) ที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะทางนิเวศของป่าที่สมบูรณ์ขึ้น มีดังนี้

1. ชนิด (Species Diversity): พบชนิดไม้ไม่น้อยกว่า 45 ชนิด ซึ่งถือว่ามีความหลากหลายของชนิดพันธุ์ค่อนข้างมากเมื่อพิจารณาจากสภาพภูเขาหินปูนที่มีชนิดพันธุ์ไม้ขึ้นได้ยาก
2. ปริมาณ (Numbers): ซึ่งไม่ใหญ่ที่พบส่วนมากจะเกิดขึ้นในพื้นที่หุบเขา ตีนเขาซึ่งถือว่าเป็นไปตามเงื่อนไขและสอดคล้องกับปัจจัยทางกายภาพ
3. สัดส่วนและการกระจาย (Proportions and Distributions):

พบว่าไม้ที่สัดส่วนของไม้ขนาดใหญ่น้อยกว่าไม้ขนาดเล็ก⁶ ซึ่งพิจารณาได้ว่าการทดแทนของป่าเป็นไปอย่างต่อเนื่อง และสามารถรักษาสมดุลของป่าให้คงอยู่ได้ ป่าที่มีสัดส่วนของไม้ขนาดใหญ่น้อยกว่าไม้ขนาดเล็กนี้ ถือได้ว่าเป็นป่าที่มีคุณค่าทางนิเวศวิทยาสูง เมื่อนำปริมาณของไม้ขนาดต่างๆ มาเขียนแผนภูมิ โดยให้ไม้ขนาดเล็กเป็นฐานและไม้ขนาดใหญ่เป็นยอดจะได้ลักษณะโครงสร้างของป่าเป็นรูปพีระมิดแสดงถึงการทดแทนของไม้ในป่าที่เป็นไปตามธรรมชาติ

น้ำซับ... ผลตอบแทนกลับคืนสู่ชุมชน

เมื่อป่าของชุมชนมีความอุดมสมบูรณ์มากขึ้น และได้กลายเป็นแหล่งผลิต ปัจจัยสำคัญต่อคุณภาพชีวิต ดังนี้

⁶ ความหนาแน่นเฉลี่ย (Tree density) ของไม้ใหญ่ ลูกไม้ กาล่าไม้และไผ่ มีดังนี้

ไม้ใหญ่: ขนาดความโต (10-30 ซม.) มีค่าความหนาแน่น 128 ต้น/เฮกเตอร์ ขนาดความโต (30-60 ซม.) มีค่าความหนาแน่น 14 ต้น/เฮกเตอร์ รวมมีค่าความหนาแน่นเท่ากับ 142 ต้น/เฮกเตอร์

ไม้หนุ่ม มีค่าความหนาแน่น 1,640 ต้น/เฮกเตอร์

กาล่าไม้ มีค่าความหนาแน่นเท่ากับ 12,750 ต้น/เฮกเตอร์

ไผ่ มีค่าความหนาแน่นเท่ากับ 95 ลำ/เฮกเตอร์

ปริมาตรไม้เฉลี่ย (Average wood volume) จำแนกตามชั้นคุณภาพไม้ (TQ) มีดังนี้

ไม้ชั้นที่ 1 TQ1.1และ1.2 มีปริมาตรไม้เฉลี่ยเท่ากับ 7.7651 ลบ³/เฮกเตอร์

ไม้ชั้นที่ 2 TQ 2 มีปริมาตรไม้เฉลี่ยเท่ากับ 3.2562 ลบ³/เฮกเตอร์

ไม้ชั้นที่ 3 TQ1.3และ3 มีปริมาตรไม้เฉลี่ยเท่ากับ 2.2150 ลบ³/เฮกเตอร์ รวม 13.2363 ลบ³/เฮกเตอร์

ไม้ที่มีค่าความเด่น (Relative Dominance) และดัชนีความสำคัญ (Importance Value Index: IVI) มากที่สุด 5 อันดับแรกใน ได้แก่

1. จั้วป่า (*Bombax anceps* Pierre) มีค่าความเด่น 22.63% ค่าดัชนีความสำคัญ 40.54%
2. กูก (*Lannea coromandelica* Merr.) มีค่าความเด่น 9.55% ค่าดัชนีความสำคัญ 20.91%
3. มะยมผา (*Glochidion coccineum* Muell. Arg) มีค่าความเด่น 3.55% ค่าดัชนีความสำคัญ 16.76%
4. ประดู่ (*Pterocarpus macrocarpus* Kurz) มีค่าความเด่น 6.90% ค่าดัชนีความสำคัญ 15.70%
5. โมกมัน (*Wrightia tomentosa* Roem. & Schult.) มีค่าความเด่น 4.55% ค่าดัชนีความสำคัญ 14.49%

ที่มา: การสำรวจภาคสนาม, มีนาคม 2550.

- “น้ำ” จากน้ำซับที่มีมากกว่า 7 แห่ง และใน 3 แห่งชาวบ้านได้ก่อเป็นบ่อเพื่อกักเก็บน้ำไว้ แล้วต่อท่อขนาดหนึ่งนิ้วครึ่ง ให้น้ำไหลลงไปยังหมู่บ้านเองตามธรรมชาติ เพื่อการใช้สอยของชาวบ้านจำนวน 50 หลังคาเรือน (186 คน) ปริมาตรที่ใช้ทั้งสิ้น 13,479,100 ลิตร หากคิดค่านวนค่าใช้จ่ายน้ำลูกบาศก์เมตรละ 4 บาท จะคิดเป็นเงินทั้งสิ้น 53,916.4 บาทต่อปี เฉลี่ยครัวเรือนละ 1,078.3 บาทต่อปี นอกจากนั้นวัด โรงเรียน ที่พักสายตรวจของสถานีตำรวจแก่งคอย สถานีอนามัย ได้ใช้น้ำจากแหล่งน้ำซับเหล่านี้ด้วย
- “สันตนาการ” โดยเฉพาะกิจกรรมป็นหน้าผาที่จัดร่วมกับกลุ่มการท่องเที่ยวของจังหวัด
- “สมุนไพร” จากผืนป่า
- “รายได้เสริม” จากการผลิต “น้ำบรรจุขวดขาย” ใน 2 เครื่องหมายการค้าคือ น้ำดื่มตรากำนันหนู ซึ่งสามารถสร้างรายได้เฉลี่ยประมาณ 132,000 บาทต่อปี และน้ำดื่มตราต้นปรองของชาวบ้านในหมู่ที่ 2 บ้านทุ่งแสงที่ดำเนินการในรูปของสหกรณ์และการเพาะกล้าต้นจันทร์ผาขาย

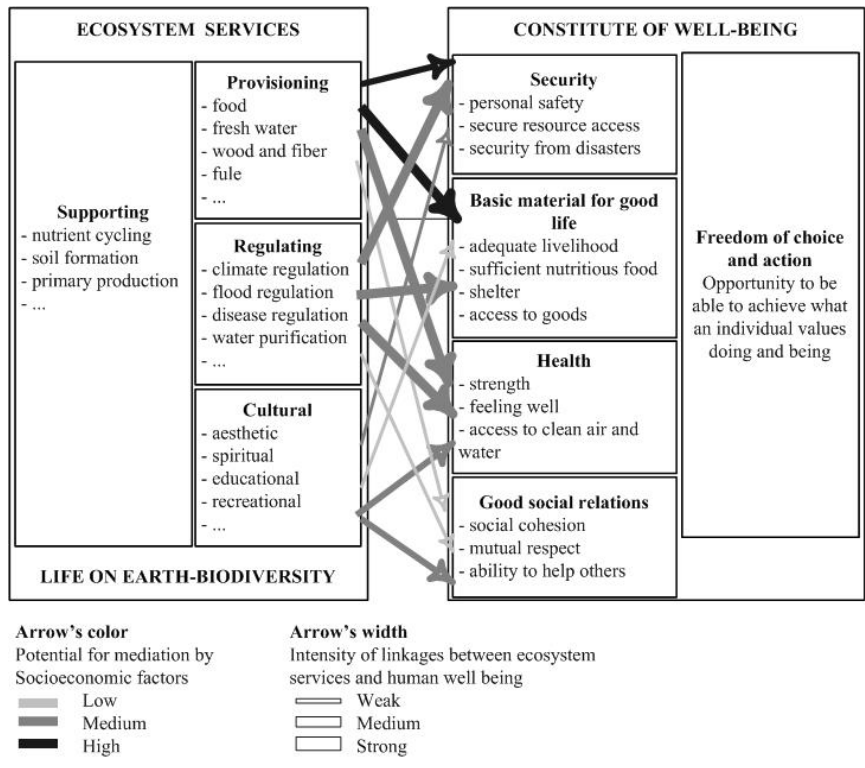
บทสังเคราะห์: พลังเล็กๆ จากหมู่บ้าน ให้ผลสะท้อนทั้งโลก

ผลจากการดำเนินกิจกรรมป่าชุมชนโดยชุมชนเล็กๆ สองแห่งนี้ นอกจากที่ชุมชนจะได้รับผลประโยชน์โดยตรงตอบแทน (Direct Benefit) กลับคืนในรูปแบบหลักประกันความมั่นคงทางอาหารและการเข้าถึงทรัพยากร อันเป็นปัจจัยการผลิตแล้ว ชุมชนยังช่วยสร้างให้เกิดสมดุลของระบบนิเวศได้

ด้วยเช่นกัน เมื่อระบบนิเวศอยู่ในสภาวะสมดุลก็จะสามารถเอื้อประโยชน์ (Ecosystem service) ให้แก่สังคมมนุษย์ได้ในหลากหลายมิติ ได้แก่

- ด้านการควบคุม (Regulating) ปัจจัยสำคัญต่างๆ ที่ส่งผลโดยตรงต่อระดับคุณภาพชีวิตของมนุษย์ ได้แก่
 - การควบคุมน้ำในทุกมิติทั้งในส่วนที่เป็นปริมาณน้ำ (Quantity) คุณภาพน้ำ(Quality) และระยะเวลาการไหล (Timing)
 - การควบคุมสภาพภูมิอากาศ (Climate regulation)
 - การควบคุมการเกิดโรค (Disease regulation)
 - การควบคุมการพังทลาย/การกัดเซาะของหน้าดิน (Soil erosion) ซึ่งพบว่าในพื้นที่ป่ามีอัตราการกัดเซาะ เท่ากับ 0.04 ตัน/เฮคเตอร์/ปี ในขณะที่พื้นที่เกษตรกรรม มีอัตราการกัดเซาะเท่ากับ 20 ตัน/เฮคเตอร์/ปี (Shimpei,1991)
 - ด้านการสนับสนุน/ค้ำจุน (Supporting) โดยเฉพาะการสนับสนุนให้วัฏจักรสารอาหาร (Nutrient cycling) วัฏจักรพลังงาน (Energy cycling) และการก่อรูป/กำเนิดดิน (Soil formation) สามารถดำเนินไปได้อย่างเป็นปกติ ซึ่งสารอาหาร และพลังงาน ล้วนเป็นปัจจัยตั้งต้นสำคัญต่อการดำรงอยู่ของสิ่งมีชีวิต
- (ที่มา: Millennium Ecosystem Assessment, 2005)

จากข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าพลังที่เกิดจากการดำเนินงานป่าชุมชนของชุมชนเล็กๆ นั้นสามารถให้ผลดีในระดับชีวมณฑล (Biosphere) ได้ และจะให้ผลเช่นนี้ต่อเนื่องไปอย่างไม่สิ้นสุด

ภาพที่ 1 ความเชื่อมโยงระหว่างการเอื้อประโยชน์จากระบบนิเวศ ต่อคุณภาพชีวิต
 ที่มา: Millennium Ecosystem Assessment Panel, 2005.

“พลังสีเขียว”...เกิดขึ้น...จากอะไร

จากรูปแบบการดำเนินกิจกรรมป่าชุมชนจากทั้งสองชุมชน สะท้อนได้ว่ากลไกสำคัญที่กระตุ้นให้เกิดกิจกรรมป่าชุมชน ได้แก่ ความไว้วางใจ (trust) ระหว่างกันของสมาชิกชุมชนที่สะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจน ดังกรณีตัวอย่างของชุมชนร่มโพธิ์ทองที่เป็นชุมชนจัดตั้ง การรวมตัวของสมาชิกไม่ได้เป็นไปตามธรรมชาติ หากแต่เกิดจากแรงกดดันจากนโยบายของรัฐ แต่กลไกสำคัญที่ช่วยให้ชุมชนจัดตั้งแห่งนี้สามารถร่วมมือกันดูแลจัดการผืนป่าใกล้บ้านได้ก็คือความไว้วางใจระหว่างกัน (trust) ซึ่งสะท้อนได้จากการวางรูปแบบให้กิจกรรมการสร้างให้เกิดความไว้วางใจระหว่างกันในชุมชน เป็นกิจกรรมเริ่มแรกก่อนกิจกรรมการอนุรักษ์อื่นๆ เช่นเดียวกันกับชุมชนเขาพระพุทธรบาทน้อยที่มีข้อสังเกตว่า สมาชิกชุมชนจากทั้งสี่หมู่บ้านสามารถร่วมมือกันจัดการอนุรักษ์เขาพระพุทธรบาทน้อยได้นั้นเพราะความเป็นปึกแผ่น ความสามัคคีกัน เนื่องจากมีความสามัคคี (solidarity) ที่เป็นผลมาจากความเป็นเครือญาติที่ใกล้ชิดกัน ซึ่งข้อมูลเชิงประจักษ์จากกรณีตัวอย่างทั้งสองชุมชนนี้ได้แสดงให้เห็นว่าความไว้วางใจระหว่างกันของคนในชุมชนถือเป็น “กลไกกระตุ้น” สำคัญที่นำไปสู่ความร่วมมือกันต่อการดำเนินกิจกรรมสาธารณะของชุมชนได้

จากข้างต้นสะท้อนภาพให้เห็นว่า “พลังสีเขียวพลังแห่งความร่วมมือ” เกิดขึ้นได้จาก **“ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (trust)”** และ **“ความเป็นปึกแผ่น/ความสามัคคี (solidarity)”** ซึ่งความสัมพันธ์ของรูปแบบนี้ได้ส่งผลให้เกิดสำนึกต่อภาระหน้าที่ ที่สมาชิกชุมชนพึงต้องกระทำต่อสังคม (engagement) และนำไปสู่การให้ความร่วมมือ ร่วมใจได้ในที่สุด ซึ่งก็สอดคล้องกับแนวคิดของ Putnum (2002) ที่ได้อธิบายแนวคิดเรื่อง civic

engagement ว่าเป็นเรื่องของการตระหนักถึงภาระหน้าที่ที่สมาชิกชุมชนพึงมีต่อสังคมของตน โดยมีจิตมุ่งมั่นที่จะเข้าไปช่วยกิจการสาธารณะต่างๆ และ civic engagement นี้จะมีพลังอย่างมากเมื่อมันฝังตรึงอยู่ในเครือข่ายแห่งความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีการเอื้อประโยชน์ต่อกันอย่างแน่นแฟ้น

เมื่อชุมชนเต็มไปด้วยพลังแห่งความร่วมมือ สมาชิกพร้อมจะร่วมมือในการดำเนินกิจกรรมป่าชุมชน แล้วลำดับถัดมาจึงเป็นแนวทางของการจัดทำ “โครงสร้าง” เพื่อรองรับพลังแห่งความร่วมมือดังกล่าว โดยทั้งสองชุมชนได้จัดตั้งคณะกรรมการดำเนินงานป่าชุมชนขึ้นที่ทำหน้าที่ขับเคลื่อนให้กิจกรรมป่าชุมชนดำเนินไป ภายใต้บรรยากาศของการมีส่วนร่วม ซึ่งเริ่มตั้งแต่การร่วมวางแผน ร่วมดำเนินงาน ร่วมติดตามตรวจสอบ และร่วมรับผลประโยชน์ ซึ่งหมายความว่า สมาชิกชุมชนทุกคนได้ร่วมกันอนุรักษ์ร่วมรับผลที่เกิดขึ้นอย่างเท่าเทียมกัน ภายใต้ระบบธรรมาภิบาลที่สร้างความเป็นธรรม (equity) ต่อสมาชิกชุมชนทุกคนในการเข้าถึงทรัพยากรอันเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญได้

มองพลังสีเขียว ผ่านกรอบทุนทางสังคม

เมื่อพิจารณากิจกรรมการจัดการป่าไม้ของชุมชน ผ่านกรอบแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมพบว่า ทุนทางสังคมที่ถูกนำมาใช้ในการจัดการป่าไม้ อันเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารในลำดับต้นๆ ได้แก่ ทุนทางสังคมประเภท Cognitive ซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของความรู้สึกนึกคิด จิตใจ ค่านิยม ทัศนคติ ซึ่งสะท้อนได้จากการมีความไว้วางใจระหว่างกัน ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ที่พร้อมจะดำเนินกิจกรรมป่าชุมชนร่วมกัน ภายใต้บรรยากาศของการ “กลับใจ” จากเดิมในฐานะ “ผู้ทำลาย” มาเป็น “ผู้รักษา”

ต่อมาทฤษฎีทางสังคมประเภท Structural ได้ถูกนำมาใช้ในกิจกรรมต่างๆ ของกระบวนการจัดการป่าไม้ โดยเฉพาะการจัดตั้ง “คณะกรรมการป่าชุมชน” จากข้างต้นสามารถสะท้อนถึงแนวทางในการส่งเสริมให้ชุมชนอื่นๆ สามารถดำเนินกิจกรรมจัดการป่าไม้ได้อย่างยั่งยืนนั้น จำเป็นต้องเริ่มจากการใช้ทฤษฎีทางสังคมประเภท Cognitive มาช่วยก่อนในลำดับแรก ซึ่งหมายถึงต้องสร้างให้เกิดพลังขึ้นภายในชุมชนก่อนเป็นพลังของความพร้อมที่จะให้ความร่วมมือ เปรียบเสมือนการเปลี่ยน “ระบบความคิด” เปลี่ยนให้ชุมชนมองเห็น “คุณค่า” ของทรัพยากรมากกว่าการเห็นทรัพยากรในเชิง “มูลค่า” แล้วจากนั้นจึงวางโครงสร้างหรือเรียกว่าจัดตั้งคณะทำงานขึ้นมารองรับ ซึ่งแนวทางนี้จะสามารถสร้างความยั่งยืนให้กับกระบวนการจัดการป่าไม้ของชุมชนได้

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อการส่งเสริมการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าไม้ระดับชุมชน

แนวทางการส่งเสริมให้เกิดการจัดการป่าชุมชนอย่างยั่งยืน ภายใต้ “แนวคิดการสร้างพลังก่อนจัดทำโครงสร้าง” นี้เป็นการสะท้อนของข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นจากชุมชนต้นแบบทั้งสองแห่ง ซึ่งก็สอดคล้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมที่สะท้อนความล้มเหลวของการจัดการชุมชนผ่านการมองเห็นการล่มสลายของโครงสร้างจัดตั้งรูปแบบต่างๆ ในชุมชนที่ไม่ได้เกิดขึ้นเองจากความมุ่งมั่นของคนในท้องถิ่น หากแต่เกิดขึ้นจากการสถาปนาหรือการจัดตั้งโดยหน่วยงานรัฐ

ดังนั้นข้อเสนอแนะนโยบายต่อการส่งเสริมการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าไม้ระดับชุมชน จึงมีแนวทางตามลำดับดังนี้

1. จุดประกายให้ชุมชนมองเห็นคุณค่าของทรัพยากรป่าไม้ในเชิงคุณค่าทางด้านนิเวศวิทยามากกว่าการมองเห็นทรัพยากรป่าไม้เป็นเพียงแค่ “ต้นไม้” หรือสิ่งที่สามารถเปลี่ยนไปเป็น “เงินตรา” ได้ ซึ่งหมายความว่าจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนภาพเดิมในหัวและสร้างภาพใหม่ต่อคุณค่าของทรัพยากรป่าไม้ (Share Value) ให้เกิดขึ้นในชุมชน

2. ผลักดันให้เกิด “โครงสร้างแห่งความร่วมมือ” ในลักษณะของการจัดตั้งองค์กรของชุมชนขึ้นมารับหน้าที่รับผิดชอบดำเนินงานภายหลังจากที่สร้าง “พลังความร่วมมือ” ที่เข้มแข็งให้เกิดขึ้นได้แล้ว

3. หน่วยงานภาครัฐต้องแสดงบทบาทในการสนับสนุนในลักษณะพันธมิตรความร่วมมือ (Partnership) ที่ไม่เน้นการสั่งการให้ชุมชนดำเนินงานภายใต้กรอบของรัฐ